

Гайдай О. М.,
к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

І. Г. ХАРИТОНЕНКО: З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ДИНАСТІЇ ЦУКРОЗАВОДЧИКІВ

*«Он любил промышленность,
как ученый любит свою науку,
как художник любит свое искусство...»*

Преосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский

Історична наука завжди відводила чільне місце висвітленню неординарних особистостей. Автор, на основі архівних документів та опублікованих джерел з урахуванням сучасних підходів до наукового дослідження, намагається окреслити головні віхи заснування династії цукрозаводчиків Харитоненків, та висвітлити особливу роль Івана Герасимовича Харитоненка у розвитку цукрового виробництва.

Ключові слова: Іван Герасимович Харитоненко, підприсмець, промисловець, цукрозаводчик, династія.

Гайдай О. М.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина

И. Г. ХАРИТОНЕНКО: К ИСТОРИИ ОСНОВАНИЯ ДИНАСТИИ САХАРОЗАВОДЧИКОВ

Историческая наука всегда отводила главное место освещению неординарных личностей. Автор, на основе архивных документов и опубликованных источников с учетом современных подходов к научному исследованию, пытается очертить главные вехи основания династии сахарозаводчиков Харитоненко, и осветить особую роль Ивана Герасимовича Харитоненко в развитии сахарного производства.

Ключевые слова: Иван Герасимович Харитоненко, предприниматель, промышленник, сахарозаводчик, династия.

Hayday Olha,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

I. H. HARYTONENKO: FROM THE HISTORY OF SUGAR DYNASTY

Today some historians begin to spread a new approach to business as a private initiative activities – study material as well as spiritual side of his role and place in it a man with a high creative and cultural potential. Attention is drawn to creative entrepreneurship, and in particular its contribution to the development of education and culture.

The relevance and feasibility of the study of life dynasty Sugar Kharytonenkos due to the fact that citizenship of the best representatives of their heritage and issues of tune with the many problems of our time, and therefore deserve special attention and thinking. The purpose of the study is that based on the analysis of archival materials, handwritten documents, published sources, contemporary periodicals, highlight the complex history of the genus Kharytonenkos, find out the little known facts of life and work of iconic figures of this kind and rejecting previously existed in Soviet historiography ideological bias this family objectively determine the place and appreciate its importance in the social processes of empire appointed period. The main array of biographical data taken by the author of the book, which was published in Odessa in 1894, typography «Southern edge». Despite the fact that the book is no author, most biographical data then indeed confirmed archives during our study. Selected Thread has not been the object of special scientific study. Therefore, it became necessary to its development on the basis of archival documents and published sources based on modern approaches to research.

The study is proved that it was Ivan Kharitonenko was the founder of the dynasty Sugar. Under the dynasty we mean a group of people originating from one family, continues the work of his parents, followed in their footsteps. That is Ivan Kharitonenko laid the foundations of entrepreneurial tradition, the main components of which were family succession cases, innovative nature of implementation of tasks. In the study of his activities as a sugar manufacturer we consider it from the standpoint of individual life and management, but not forgetting the ethical and psychological guidance. Patriarchal traditions, religion is also displayed on the business. I. H. Harytonenko understand entrepreneurship as a major organizing and driving force of active industrial and economic mechanisms that affect the socio-economic development is not just a region but also of the country in particular. His life most revealing, complex and contradictory. This path of development of the patriarchal feudal psychology and the estate of the limitations to high cultural achievement and socio-political leadership, through their own initiative, practicality, tenacious mind and knowledge of economic conditions, awareness of the relationship between the public and private wealth.

Key words: Ivan Kharitonenko, businessman, industrialist, sugar dynasty.

Сьогодні серед істориків починає поширюватися новий підхід до підприємництва, як приватної ініціативної діяльності – вивчається як матеріальна так і духовна сторона його розвитку, роль і місце в ньому людини з високим творчим і культурним потенціалом. Звертається увага на творчий характер підприємництва, і, зокрема, його внесок у розвиток освіти і культури.

Актуальність та доцільність вивчення життєдіяльності династії цукрозаводчиків Харитоненків зумовлюється тим, що громадянська позиція їх кращих представників та питання їхньої спадщини співзвучні з багатьма проблемами нашого часу, а тому заслуговують на підвищену увагу і переосмислення. В історичній науці назріла об'єктивна потреба у вивченні біографій непересічних представників цього роду, неупередженому висвітленні їх життя і спадщини. Історична наука завжди відводила чільне місце висвітленню неординарних особистостей. Проте в останнє десятиліття в українській історіографії спостерігається особливо активна тенденція саме до репрезентації визначних постатей в просторово-часовому вимірі та в особистісно-індивідуальній сфері. Таким чином, виділяється окрема постать або родина на зламі публічного і приватного життя, спеціально визначаються аспекти ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, співвідношення історії держави і громадської ланки. Антропологічний поворот в науці ХХ століття зробив людину головним предметом осягнення. Сімейна хроніка займає нішу між соціальною і культурною антропологією і є новим ракурсом у новітній історичній науці.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних матеріалів, рукописних документів, опублікованих джерел, тогочасної періодики, комплексно висвітлити історію роду Харитоненків; з'ясувати маловідомі факти життя та діяльності знакових постатей цього роду та, відкинувши раніше існуючу в радянській історіографії ідеологічну упередженість до цієї родини, об'єктивно визначити місце й оцінити її значення в суспільних процесах Російської імперії означеного періоду.

Головний масив біографічних даних взято автором з книги, яка вийшла друком у Харкові в 1894 році, типографія «Южний край» [1]. Не дивлячись на те, що книга не має автора, більшість біографічних даних згодом дійсно було підтверджено архівними матеріалами у ході нашого дослідження. Необхідно зазначити, що одними з перших досліджувати життя та діяльність І. Г. Харитоненка почали сумські краєзнавці, але ці праці відповідно носили переважно краєзнавчий характер [2]. На початку ХХІ століття з'являються історико-документальні праці І. Шудрика [3], Д. Григор'єва [4]. Дослідженням генеалогічного походження родини присвятили свої наукові розвідки О. Козлов [5] та Л. Покидченко [6]. Обрана автором тема ще не була об'єктом спеціального наукового вивчення. Тому виникла необхідність в її розробці на основі архівних документів та опублікованих джерел з урахуванням сучасних підходів до наукового дослідження.

Іван народився в сім'ї Герасима Омеляновича та Варвари Іванівни Харитоненків. Згідно запису у метричній книзі Архангело-Михайлівської церкви слободи

Нижня Сироватка Сумського повіту, народився Іван 25 вересня, охрещений 26 вересня 1822 р.; хрещеними були – обиватель слободи Іван Федорович Клименко та дружина протоієрея Покровської церкви слободи Нижньої Сироватки Пелагея Степанівна Томашевська [7]. Батько майбутнього засновника династії Герасим Омелянович Харитоненко був сільським волосним головою [8]. В ревізьких казках 1835 року, Слобідсько-Української губернії Сумського повіту слободи Нижня Сироватка, Герасим Омелянович записаний як військовий обиватель разом з синами, серед яких був і Іван. На момент перепису йому було 13 років [9]. Батьки Івана мали заїжджий двір на так званому великому шляху, по дорозі на Полтаву [1, с. 19].

Початкову освіту Іван отримав у сільській приходській школі. Його наставником був місцевий дячок Калюжний. Допомогає в цій справі селянин Даниїл Буряк [1, с. 5]. Ще хлопчиком І. Харитоненко поступив на роботу в крамницю до відомого в Сумах купця Каткова. Скільки там пропрацював Іван хлопчиком-прикажчиком точно не відомо. Після такого навчання Івана відправляють до купця Худокормова у Курськ. Саме там він набуває перший опит бакалійної торгівлі. Далі була служба у Мезенцева в крамниці шкіряних товарів, однак ця робота не приваблювала юного комерсанта [1, с. 20]. Через декілька років Іван переходить на службу до купця Гладкова, який торгував у Курську мануфактурними товарами. Отримавши посаду головного конторника Іван мав змогу відвідувати українські ярмарки. За час роботи у Гладкова комерційні здібності І. Г. Харитоненко настільки розвинулися, що після смерті патрона, коли все майно і спадок було поділено між двома синами, Іван почав мріяти про більш широку діяльність. У Курську він знайомиться й товаришує з Дмитром Сухановим, який в той час був прикажчиком у Пятова. Завдяки Суханову Харитоненко отримує рекомендаційний лист до петербургського купця Алексеєва. Якраз один із синів Гладкова збирався в Петербург і погодився взяти з собою Івана. У Петербурзі Гладков знайомить І. Харитоненко з рафінером і

скупником цукру Г. Молво. Йому якраз потрібен був комісіонер на південному заході для купівлі та продажу цукру. Г. Молво відправляє І. Харитоненка у Київ на контракти щодо купівлі цукру та доручив користуватися великими грошима на свій розсуд [1, с. 21]. Іван Харитоненко блискуче справився з поставленими завданнями. Згодом він завів власну торгівлю, але не полишав комісіонерської діяльності.

Близько 1850 року він оселяється у місті Суми, яке стало для Івана Харитоненка доленосним. За архівними даними у травні 1848 року Іван Герасимович купує у селянина Степана Руденка *«дворовое место, с имеющеюся на нем деревянною постройкою, состоящею в городе Сумах в Преображенском приходе»* [10], а також в листопаді 1849 р. у Федора Іванова *«двор в городе Сумах в Воскресенском приходе»* [11]. Іван одружується на дочці купця І.Ф. Скубенка, але на жаль, через декілька місяців після весілля вона помирає. Через декілька років Іван Герасимович одружується вдруге. Його дружиною стала Наталія Максимівна Лещинська (25.08.1829 – 21.05.1904). Вона також була донькою сумського купця. Вони одружилися в 1852 р., давши один одному шлюбну обітницю та отримавши відповідні свідоцтва [12, арк. 188, 189, 192]. У цьому шлюбі народився єдиний син і спадкоємець Павло Іванович Харитоненко.

Доля була прихильною до Івана Харитоненка. Разом з купцем Дмитром Івановичем Сухановим вони відкривають в Сумах бакалійну крамницю. Харитоненко займається закупівлею цукру на заводах, переважно для Санкт-Петербурзького купця Єлісеєва, Суханов тим часом завідував виключно бакалійною торгівлею. Через декілька років торгівельні обороти компанії досягли сотень тисяч рублів [1, с. 6]. Харитоненко і Суханов розділяються, залишивши кожен за собою свій напрямок роботи. Звичайно, що Іван Герасимович Харитоненко не був першим, хто почав займатися торгівлею цукром, але він був спритним учнем. Своїм вчителем він називав Олексія Микитовича Монакова, який заповував цукор на півдні Росії для московських та петербурзьких купців. Заробивши гроші, він придбав маєток в

Сумському повіті та розпочав будівництво цукрового заводу. Так надалі буде поступати і Харитоненко. Монаков помер, не встигнувши побудувати завод, але його приклад надихнув молодого підприємця. Свою діяльність, як промисловця, Іван Харитоненко починає з оренди у поміщиків Кондратьєвих цукрового заводу в селі Ульянівка Сумського повіту. Наступним був завод поміщика Зборомирського в селі Старом. Ця оренда принесла колосальні збитки, завод згорів разом з великими запасами цукру. Ані завод, ані товар не були застраховані. Стан орендатора був критичним, але завдяки заробленому авторитету чесного, ділового і працьовитого підприємця Харитоненка підтримала його московські та петербурзькі кредитори. Іван Герасимович продовжував плідно працювати. Іван Харитоненко вдало веде бізнес і вже перший власний цукровий завод побудував у 1866 році в с. Кияниця (Сумщина) та облаштував його найсучаснішою технікою, потім у с. Червона Яруга (Белгородщина). Згідно купчій угоді, затвердженій старшим нотаріусом Курського окружного суду 2 жовтня 1872 року, під № 15, Іван Герасимович Харитоненко (1822-1891) придбав Червоно-Ярузький маєток у дружини статського радника Марії Семенівни Бібікової у розмірі 2 456 десятин [13, арк. 107], від дружини колезького асесора Віри Семенівни Анненкової (купча угода № 3, від 23.02.1873) – 2 702 десятини, від дружини надвірного радника Ольги Семенівни Боянус (купча угода № 3, від 27.01.1879) – 1 968 десятин [13, арк. 107 зв.]. Загалом було придбано 7 126 десятин землі за трьома купчими.

Наприкінці 60-х років у Сумах Іван Герасимович ставить торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином». Заводи тільки торгового дому Харитоненків налічували:

1. Павловський рафінадний завод. Місто Суми, Харківської губернії. Річне виробництво 1 750 000 пудів. За показниками залучення робочої сили, обсягами виробництва та принципово новим технічним оснащенням, що давало можливість збільшити добове виробництво рафінаду, це був справжній індустріальний гігант;

2. Угродський цукробуряковий завод, знаходився в селі Угородах Охтирського

повіту Харківської губернії. Річне виробництво 300 пудів;

3. Янковський цукробуряковий завод, знаходився в селі Янков-Ріг Охтирського повіту Харківської губернії. Річне виробництво 175 000 пудів цукру;

4. Пархомівський цукробуряковий завод, знаходився в селі Пархомівка Богодухівського повіту Харківської губернії. Річне виробництво – 300 000 пудів;

5. Наталіївський цукробуряковий завод, знаходився в селі Наталіївка Богодухівського повіту Харківської губернії. Річне виробництво – 175 000 пудів;

6. Червоноярузьський цукробуряковий завод, знаходився в селі Червона Яруга Гайворонського повіту Курської губернії. Річне виробництво – 300 000 пудів цукру. На всіх буряково-цукрових заводах у Харитоненків працювало 3 100 чоловіків та 290 жінки [14, с. 1005]. Таким чином, ми бачимо, що заводи торгового дому виробляли 1 750 000 рафінаду та 950 300 пудів цукру на рік.

Економічна ситуація в цукровій галузі в другій половині XIX століття була нестабільною. Дуже часто підйом виробництва змінювався кризою. Російський уряд намагався підтримувати власних виробників на законодавчому рівні. Однак пільгові умови продажу, високе мито на імпортований цукор не змогли врятувати всіх цукровиробників від банкрутства. І. Г. Харитоненко, розумів, що дбайливе ставлення до власних співробітників, також відіграє важливу роль у виробництві. Його цукровари, керівники маєтків, службовці в конторах отримували достатньо велику платню (деякі до 6 000 рублів), та керівники додатково мали певний процент від прибутку. На заводах І. Г. Харитоненка була розвинена система, як ми зараз кажемо, соціального захисту. При заводських лікарнях робітники отримували медичну допомогу та безкоштовні ліки. Але і сільські мешканці також мали змогу звертатися до лікарні за допомогою. Існувала система виплат у разі нещасних випадків, допомога на лікування, пенсії, допомога на похорон, різні види одноразової допомоги. У разі смерті постраждалого родичам виплачували винагороду [15, арк. 2]. Такий підхід

власника забезпечував стабільну працю заводів навіть у кризові часи.

Прогресивне виробництво Харитоненка швидко нарощувало темпи. У 1874 році торговельний оборот його підприємств перевищував 20 млн. рублів сріблом. У 1880-1881 роках на заводах Харитоненка в середньому на одного робітника вироблялося 177,1 пудів цукру, в той час як в 1862-1863 роках – тільки 33,5 пуда. Всі цукрові заводи Харитоненка були прекрасно оснащені, господар особисто закуповував сучасне обладнання за кордоном. На цукрових заводах використовували водотрубні парові котли, парові турбіни, компресори, підвісні канатні дороги, безперервно діючі дефекатор і сатуратори [16]. У кількох економіях були створені селекційні лабораторії [17]. Елітне насіння буряка та зернових підприємець закуповував у Німеччині та Франції – до 10 000 кг. на рік, засіваючи ними власні заводські поля, а також успішно продаючи. Технологічну перевагу, використання не кріпацької, а вільнонайманої робочої сили, дозволили Харитоненку закріпитися в лідерах з виробництва цукру. Благодійницька діяльність І. Г. Харитоненка взагалі заслуговує на окрему наукову розвідку.

Іван Герасимович мав чин дійсного статського радника, був почесним громадянином міста Суми та почесним попечителем Сумського реального училища. Його кар'єрна сходинка була не легкою, але показовою. Починаючи з 1849 року Сумської 3-ї гільдії купець, 1862 р. – Сумської 2-ї гільдії купець. Сумської 1-ї гільдії купець (з другої половини 1863 року) з 1865 по 1886 рр. – губернський гласний. У 1872 році він обіймає посаду Міського голови м. Суми. 1872 рік став визначальним для подальшої долі не тільки Івана Герасимовича, але й усієї родини. Він стає Потомственным Почесним громадянином міста Суми (Розпорядження Департаменту Герольдії від 31 серпня 1872 р. № 6895) [5]. Це було достатньо складно. Претендент вносив у скарбницю великі гроші, у вигляді зборів за кожну надану йому у цій справі довідку або свідоцтво, в розмірі від 5 до 600 рублів, а також в особливу скарбницю Сенату вносилося 200 рублів сріблом «на справи благодійності». На час подачі прохання

купець повинен був не менше чверті століття рахуватися в другій гільдії, та згідно гільдійським вимогам від 1807 р., щорічно оголошувати капітал у розмірі від 20 тис. рублів і вище, або 20 років у першій гільдії, оголошуючи особистий капітал не менш ніж у 50 тис. рублів. Вагомі вимоги пред'являлися до особистої і професійної репутації претендента: сам купець або його фірма ніколи не повинні були оголошуватися банкрутами, не потрапляти під суд, і взагалі, жодним чином не бути заплямовані перед законом.

Вельми віталосся участь прохачів у справах благодійності, великі пожертвування на різні потреби та громадські служби. Від духовних інстанцій було потрібно свідоцтво про те, що прохач і його родина були людьми православними. Документи і довідки подавалися в зразковому порядку, найменша неточність або неясність трактування, і все поверталось назад, були потрібні нові довідки і уточнення, що розтягувало хід справи на роки. Справжність всіх наведених відомостей підтверджувалася п'ятьма духовними і світськими інстанціями, зібрані в одну справу ці документи розглядалися комісією Сенату, розбиралися у всіх подробицях департаментом Герольдії, і не завжди спроба здобувача вдавалася – відмови не були рідкістю.

З 1876 року Іван Герасимович – комерції радник. Отримання такого статського чину давало купцям привілеї, наближені до дворянських. Він прирівнювався до VIII класу статської служби. З 1885 року – статський радник. У середині XIX століття чин статського радника замикав 1-у групу чиновництва. Дана група (з 1-го по 5-й клас) об'єднувала представників вищої номенклатури, визначаючи курс політики держави [18]. Олександр II указом від 9 грудня 1856 року право отримання спадкового дворянства по цивільному відомству обмежив наявністю чину 4-го класу (дійсний статський радник). Дійсний статський радник – цивільний чин 4-го класу, відповідав посаді директора департаменту, губернатора і градоначальника, надавав право на спадкове дворянство. Для того, щоб перейти в чин дійсного статського радника було встановлено термін служби в 10 років з часу отримання попереднього

чину. Однак ми бачимо, що з 1886 по 1891 рік, до своєї смерті, І. Г. Харитоненко був вже дійсним статським радником. Таким чином він відкрив сину шлях до отримання спадкового дворянства. І. Г. Харитоненко мав дві визначні нагороди: Орден Святого Станіслава 1-го ступеня (1887 р.) за заслуги перед духовним відомством, та Орден Святого Володимира 3-го ступеня (1890р.) за пожертву 100 000 рублів на будівництво гуртожитку для студентів Харківського університету [3, с. 185]. Необхідно зауважити, що ці нагороди також надавали право спадкового дворянства.

Іван Герасимович Харитоненко помер 30 листопада 1891 року на сімдесятому році життя в званні дійсного статського радника і почесного громадянина м. Суми. Похований на Петропавлівському цвинтарі м. Суми. Необхідно зазначити, що після смерті І. Г. Харитоненка його справу продовжив син П. І. Харитоненко (1853-1914). Павло Іванович, будучи вірним послідовником і одноступенем свого батька, примножив стан і зміцнив славу родини.

Таким чином ми можемо стверджувати, що саме Іван Герасимович Харитоненко став засновником династії цукро заводчиків. Під династією ми розуміємо групу людей, що

походять з одного роду, продовжують справи своїх батьків, йдуть по їх стопах. Саме Іван Герасимович Харитоненко заклав основи підприємницької традиції, головними складовими якої були родинна спадкоємність справи, інноваційний характер реалізації поставлених завдань. При дослідженні його діяльності як цукро заводчика ми повинні розглядати її з позицій індивідуальної життєдіяльності і господарювання, але не забуваючи про етичні та психологічні орієнтири. Патріархальні традиції, релігійність також відображались на підприємницькій діяльності. І. Г. Харитоненко розумів підприємництво як найважливішу рушійну силу активно діючого виробничо-економічного механізму, який впливав на подальший соціально-економічний розвиток не лише певного регіону, але і країни, зокрема. Його життєвий шлях найбільш показовий, складний і суперечливий. Це шлях розвитку від патріархально-кріпосницької психології та станової обмеженості до високих культурних досягнень та суспільно-політичного лідерства, завдяки власній ініціативності, практичності, чіпкому розуму і знанням економічних умов, усвідомлення взаємозв'язку між громадським та особистим багатством.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Іван Герасимович Харитоненко. (30 ноября 1891 года). – Харьков : Типография «Южного Края», 1894. – 24 с.
2. Сергиенко М. В. Иван Герасимович Харитоненко глазами сумских краеведов // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190-річчя з дня народження І. Г. Харитоненка. – Суми : ДВНЗ «УАБС», 2012. – С. 70-75.
3. Шудрик І. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.
4. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС–Медиа», 2003. – 71 с.
5. Козлов А. Н. Былая слава (родословная Харитоненко) // Харьковский исторический альманах / А. Н. Козлов. – Х. : Изд. дом «Райдер», 2003. – С. 70-76.
6. Покидченко Л. А. Иван Харитоненко – засновник династії цукро заводчиків // Архіви України. – 2013. – № 1(283). – С. 127-145.
7. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. 387, оп. 1, спр. 1, арк. 47зв.
8. Держархів Сумської обл., ф. 767, оп. 1, спр. 18, арк. 57бзв.
9. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 31, оп. 141, спр. 283, арк. 596зв.
10. Держархів Сумської обл., ф. 767, оп. 1, спр. 17, арк. 288-289.
11. Держархів Сумської обл., ф. 767, оп. 1, спр. 17, арк. 969.
12. Держархів Сумської обл., ф. 151, оп. 1, спр. 2.
13. Держархів Сумської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 32.
14. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А. С. Суворина. – 1899.

15. Держархів Сумської обл., ф. 10, оп. 1, спр. 30.
16. Держархів Сумської обл., ф. 37, оп. 1.спр. 1, спр. 6, спр. 13, спр. 15.
17. Жуков Я. Краткое описание Пархомовского имения П. И. Харитоненко с приложением отчетов по произведенным исследованиям и полевым опытам. – К. : Топография «Киевского Слова», 1898. – 211 с.
18. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб. : Тип. Акц. Общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Эфрон, 1901. – Т. 31А: Статика – Судостроительство, 1901. – 4, II, 473-954, II, 2 с., 10 л. ил.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Гайдай О. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 12.02.2014